

Szelenyi Iván

Nosztalgikus jegyzetek a hatvanas évekről

A magyar szociológia „szociotechnika”
és „kritikai társadalomtudomány” között, 1963–1968

Személyes és bevezető megjegyzések: utam a szociológiához

A „szociológia” szót először 1956. október végén vagy november elején hallottam a Kossuth rádióban. Az újságíró valakit – akinek a nevét sem ismertem – arról faggatott, mi a véleménye az értékmentes társadalomtudományról. Az erősen raccsoló, indulatos interjúalany valahogy így válaszolt: „Hát, kéhrem, a mahrxisták azt mondják nincs éhrtékmentes társadalomkutatás, az éhrtékmentesség is éhrték. Én, kéhrem, az éhrtékmentesség éhrtékét választom.” „Szalai Sándorral, a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjával folytattunk beszélgetést” – fejeződött be az interjú.

Szalaival életem során nem volt döccenőmentes a kapcsolatom – a későbbi Szalai–Hegedűs András-párharcban én szinte mindig Hegedűs pártján voltam –, de nagyon rosszul esett, hogy amikor Heller Ágnesék elbocsátása miatt tiltakoztam 1973-ban, és kértem, ő is csatlakozzon, akkor így válaszolt: „Ivánkám, ezek mind mahrxisták és kommunisták. Mi közöd van neked vagy nekem ahhoz, hogy egymással veszekednek?” De a döccenők ellenére soha nem csökkent enciklopédikus tudása iránti csodálatom, s egy életre megnyert az „értékmentes” társadalomtudomány taborának. (Azért, Weber nyomán, a szót idézőjelbe teszem...)

Ezután sok évig a szociológiáról nem sokat hallottam. A Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetemen ez „burzsoá áltudománynak” számított – nem mintha más társada-

lomtudományokból, akárcsak közgazdaság-tudományból túl sokat megosztottak volna velünk akkori professzoraink (tisztelet a kivételnek, főként Pach Zsigmond Pálnak, Berend T. Ivánnak, Nagy Tamásnak és Mátyás Antalnak). Néhány kalandos fordulat után – azokról most talán nem számolnék be – a KSH könyvtárában találtam meg a helyemet 1961-ben, mint a külföldi folyóirattár óre. Vagy 600-700 folyóirat újabb és újabb számai mentek át a kezemen havonta, kéthavonta, s nekem jegyzéket kellett készítenem az érdekesebb cikkek címeiből. Míg könyvtároskollégáim kávézhattak és diskuráltak – akkoriban a könyvtárosoknak temérdek idejük volt –, én olvastam a folyóiratokat. A KSH kiváló könyvtárába a világ összes fontos szociológiai (és persze statisztikai, közgazdasági) folyóirata járt, s valami megmagyarázhatatlan ok miatt – utólag visszagondolva talán tévedésből – engem jobban érdekeltek a szociológiai, mint a statisztikai vagy közgazdasági írások. Ha akkor közgazdaságtant olvasok – akkor még jó volt a matematikai tudásom –, akár közgazdász is lehetett volna belőlem. De belőlem szociológus sikeredett. 1961–62-ben a folyóiratok tele voltak a „szabad idő szociológiájával” foglalkozó írásokkal – azóta jó okkal a szakma a témát a szemétkosárba dobta –, s ki tudja, miért, engem a téma érdekelt, írtam is belőle egy gyenge kis irodalomismeretet „A szabad idő kérdése a polgári szociológiában” címmel, ami 1962-ben meg is jelent a kiváló De-

mográfia című folyóiratban. Nem kis meglepetésemre Kovács Judit, az akkor viszonylag progresszívnek számító Magyar Nemzet egyik vezető újságírója csaknem egész oldalas interjút készített velem – akkor lettem éppen 24 éves.

Ebben az – utólag visszagondolva – meglehetősen unalmas cikkben egyébként magyarországi szociológiai pályafutásom alatt, azt hiszem, egyetlen alkalommal egy kicsit marxizáltam, de ezt a részt még ma is vállalom. A frankfurti iskola marxistái nyomán azon méltatlanokodtam: micsoda világban élünk, hogy az emberek az életük lényegét nem a munkában, hanem a szabad időben keresik.

Amikor a cikket írtam, még nem is tudtam, hogy a „szabad idő szociológiájában” van egy magyar „vetélytársam”, Szántó Miklós, aki valamivel előttem kezdett a témáról cikkezni, és – erről szintén nem tudtam – Márkus Máriával együtt 1960-ban létrehozta a szociológia első, az államszocializmusban működő intézményét, az MTA Filozófiai Intézetének szociológiai csoportját. A századik életéve felé közeledő, de továbbra is borotvaéles elméjű Szántóval barátságunk ötvenéves, az utóbbi években naponta váltunk e-mail üzeneteket a hazai és nemzetközi politikáról, de ötven évvel ezelőtt se volt soha semmi vitánk, nem volt közöttünk soha versengés. A KSH csendes könyvtárában hermetikusan el voltam zárva a szárnyait próbálgató új magyar szociológiától (olvastam ugyan Szalai Sándornak a Magyar Filozófiai Szemlében megjelent, a szociológiai létjogosultságát bizonygató írását, de mind a cikket, mind a témát halálosan untam).

Hadd pontosítsam: a KSH-ban dolgozott két kiváló szociológus, Ferge Zsuzsa és Cseh-Szombathy László, a könyvtár kapcsán mindkettőjüket megismertem, s nagy el-

ragadtatással olvastam Zsuzsa kitűnő időmérleg-kutatását, majd már valamivel később a magyar szociológiát meghatározó társadalmirétegződés-vizsgálatát, illetve Cseh-Szombathy véleményem szerint életének legjobb írását az öngyilkosságról, amely 1963-ban jelent meg szintén a Demográfiában (mennyivel jobb írás volt, mint az enyém a szabadidőről!). A KSH-ban dolgozott egyébként Varga Károly is, aki hamarosan szintén a szociológia felé vette az útját. Az ő első írása ugyancsak irodalomismertetés volt, a német szociológiáról, 1963-ban jelent meg, amit egy sor további szakirodalom-ismertetés követett (főleg a német nyelvterületről) a következő években. Karcsival is a KSH könyvtárában ismerkedtem meg és barátkoztam össze valamikor 1962–63-ban.

A nagy fordulat 1961 őszén következett be. Futótűzként terjedt a hír: a KSH új elnökhelyettest kap: Hegedűs Andrást, Rákosi volt miniszterelnökét. Hegedűs 1958-ban tért vissza 1956 ősze óta tartó emigrációjából, a Szovjetunióból, s egy ideig az MTA Közgazdaságtudományi Intézetében „dugták el”, majd 1961-ben „A Párt” úgy határozott, újra megfuttatják – akkoriiban az hírlett, próbálják visszahozni az 1956-ban lejáratos gárda néhány tagját. Azt hallottam, Hegedűsnek nagyobb szerepet szánnak. Az MSZMP és a belügy régóta feszült viszonyban volt Péter Györggyel, aki 1948 óta a KSH elnöke volt (1948-ban igencsak „sztálinistaként” óriási tisztogatásokat végzett, de már 1956 előtt a reformok oldalára állt), s egyre inkább a saját útját járta (állítólag, ha megtudta, hogy valakit a KSH-ból a belügy beszervezett, nyomban elbocsátotta). 1969-ben végül is a belügy rácsapott, egy vámsértési ügyben bevittek a Gyorskocsi utcába, ahol öngyilkos lett, állítólag a felesége

csempészett be neki egy tört, ami-vel szíven szúrta magát.

Nos, Hegedúst az akkori hírek Péter helyére tippelték. Minket a hídeg kirázott: más se kell nekünk, mint egy sztálinista elnök, rettegéssel fogadtuk Hegedúst. De Hegedús egészen más ember volt, mint akire számítottunk. Péter arisztokratikus alkat volt, ebédre hazavitette magát a szolgálati autójával, az irodájában saját WC-je volt (mégse pisil együtt a köznéppel), ha a folyosón végigsétált senkinek sem köszönt, sőt vissza se nagyon köszönt, de a tiszteletteljes köszönést azért elvárta (legalábbis ezt mesélték nekem a munkatársaim, akik néha látták a folyosón – lehet, nem is igaz, de azért lehet jellemző). Nem emlékszem, hogy négyéves KSH szolgálatom alatt valaha is találkoztam volna vele. „Hegedús elvtársból” – így hívtuk mindannyian, talán még Márkus Marisa is – nyomban előbukkant az egykori populista. Nem vitette magát haza ebédre a szolgálati kocsjával, hanem felment a vállalati menzára, s nem engedte, hogy a sorban előre engedjék. Hegedús elvtárs a nép gyermeke volt. S benne volt a szociológia felé száguldó gyorsliftben. Én a könyvtárban ismertem meg: egy nap beballagott a külföldi folyóiratok tárába, s kért valami lapot tőlem. 1961 őszén keresett magának egy titkárt a frissen végzős közgázósok közül, Nemes Ferire esett a választása. Feri „vidéki” gyerek volt, s Hegedús imádta a „parasztgyerekeket”, miközben mély gyanakvással élt – valljuk be, többnyire nem ok nélkül – a hozzám hasonló paraszati úri fiúkkal szemben. Én viszont Ferrivel – akit most Hegedús gyakran küldött maga helyett folyóiratokért a könyvtárba – hamarosan jó barátságba kerültem, elkezdtünk együtt dolgozni különféle szociológiai témákon, közösen publikáltunk a Valóságban és a Figyelőben (a többi

között Szalai több műszakos munkáról írt, soha meg nem jelent, de kiemelkedően legjobb kéziratát ismertettük).

Igy érkeztünk el 1963-ig, amikorra Hegedúsnek elege lett a KSH-ból. Rá tudta beszélni a pártközpon- tot, illetve az MTA-t arra, hogy engedjék őt el a KSH alelnökségéből, hadd csináljon egy aprócska Szociológiai Kutató Csoportot az MTA-ban. 1963. március 15-én a csoport megalakult.

Az MTA Szociológiai Kutató Csoportja: az aranykor

Életem során sokfelé dolgoztam, kiváló intézményekben. A világ „legjobb” szociológiai tanszékén Madison Wisconsinban, a UCLA-n, az Egyesült Államok legjobb állami egyetemének egyikén, a Yale-en, amit többnyire az USA vagy talán a világ második legjobb egyetemének tartanak (Princetonnal, Oxforddal, Cambridge-dzsel szoros versenyben, de mindig a Harvard mögött). Hadd tegyek egy „nosztalgikus” vallomást: most, 76 évesen azt mondhatom, hogy életem intellektuálisan legizgalmasabb, fejlődésemre a legnagyobb hatást gyakorló korszaka az 1963–68 között az MTA Szociológiai Kutató Csoportjában eltöltött idő volt.

Nos, bárki mondhatja, ez pusztán nosztalgia. Persze huszonvalahány éves voltam, az ember szívesen gondol vissza a fiatalságára, amikor a lányok még sóhajtozva gondolnak rá. Ebben biztosan van sok igazság. No de hadd próbáljak néhány „objektív” bizonyítékkal szolgálni ahhoz, hogy mennyire izgalmas volt ez a korszak. 1966-ban volt az eviani szociológiai világkongresszus. Szalai Sándor rábeszélte Talcott Parsonst, látogasson már el Magyarországra a kongresszus után, ha már úgyis Európában van. Parsons körül ugyan már elkezdődött a később élessé, mondhatnánk, gyilkossá váló vita, de 1966-

ban még egyértelműen ő volt „a világ legnagyobb szociológusa” (egyébként nem volt rossz szociológus, csak dögunalmas volt). Én elég jól tudtam angolul (éppen visszatértem egyéves amerikai Ford-ösztöndíjamból), engem kértek meg, legyek Parsons kísérője és tolmácsa. Én vártam Parsonst és feleségét a repülőtéren, én vittem el őket a szállodájukba, kísértem őket a Szépművészeti Múzeumba. (Parsons, aki a németalföldi festészet jó ismerője volt, el volt ragadtatva a múzeum holland gyűjteményétől, amiben a nagy mesterek képeiből nem sok akad, de annál gazdagabb a vájt fülűeknek csemegének számító, kevésbé ismert művészekéből.) Én tolmácsoltam egyébként kiváló előadását, ami szemben az írásaival igencsak releváns és közérthető volt. Mielőtt Parsons hazautazott, azt mondta nekem: „El vagyok ragadtatva az intézet munkájától.” Aztán, hogy félreértés ne essen – Parsons kellemetlen alak volt –, hozzátette: no nem a maga munkájára gondolok, hanem az intézetére. Ezzel biztosította be magát, hogy ne kérhessek tőle ajánlólevelet. Őszintén szólva, 1966-ban még igaza volt, addig – amíg Konrád Gyurival nem hozott össze a sors – igazán jó munkát még nem produkáltam.

A mondandóm lényege: legjobb emlékezetem szerint a hatvanas években az MTA Szociológiai Kutató Csoportja – hadd mondjak nagyot – a világ egyik legizgalmasabb szellemi műhelye volt, ahová zarándokoltak a világ legjobb társadalomtudósai az Egyesült Államoktól Angliáig, Olaszorszáig, Németországtól Ausztriáig. Járt ide S. M. Miller, Elihu Katz, Herbert Gans, Ray Pahl, a fiatal s briliáns Henrik Kreutz, Francesco Alberoni és természetesen sokan az akkori szovjet blokk országaiból: Tatjana Zaslavszkaja, Abel Aganbegjan, Jiri Musil, Gennagyij Oszipov, Andrej Zdravomüszlov, Jan Szczepanski –

nevezz meg akárkit, itt járt, s jött újra vissza. Ebben szerepe volt gyönyörű titkárnőnk, Korompay Agi vendégszeretetének is, de a döntő az a vibráló intellektuális élmény volt, amiben bárki, aki Hegedűs irodájába belépett, részese lehetett, s ami egyaránt vonzotta az ide járó társadalomtudósokat és újságírókat. Ha valaki nem kapott interjút Lukács Györgytől (ez szinte lehetetlen volt), akkor a következő a listán Hegedűs András volt.

Természetesen ne feledjük, a hatvanas évekről beszélünk. Az Úri utca 49.-ben akkor alakult ki a magyar szociológia új műhelye, amikor nemcsak Kelet-Európában, hanem bárhol a világon komolyan lehetett beszélni vagy legalábbis álmodozni a „marxizmus reneszánszáról”, egy lehetséges „demokratikus szocialista” jövőről. Azoknak, akik hittek valami ilyesmiben, az Úri utca 49. izgalmas találkozóhely volt.

De térjünk vissza 1963. március 15-re, amikor megalakult a Szociológiai Kutató Csoport. A csapat pirinyó volt. Egészen pontosan talán nem emlékszem, kikből is állt a törzsgárda, de valahogy így nézhetett ki: Hegedűs András volt az igazgató. Ő hozta magával munkatársát, Márkus Máriát a Filozófiai Intézetből (belőle lett a csoport párttitkára). Nemes Ferenc volt a tudományos titkár, ezenkívül teljes állású státuszban ott volt Szesztay András (aki kitűnő szociográfiát írt a gát-őrökről) és Varga Károly. Néhány hónapon belül Hegedűs ide hozta Gyenes Tónit (aki Nagy Imre kormányában ügyvéti miniszter volt, s első intézkedéseként megszüntette a minisztériumát), a szépséges s okos Losonczy Agnest, Heller Agnest (akinek hihetetlen érdemei voltak a csoport intellektuális vitáinak kialakításában), Lócsei Pált (aki valamikor a Szabad Nép újságírója volt, majd 1956 után hosszú börtönbüntetést kapott). Varga Iván, Szántó Miklós s

jómagam félállásban lógtunk a csoport körül (engem teljes állásba Hegedűs – kis tétovázás után – akkor vett fel, amikor Nemes Feri teljes állásban átment a Közgazdaságtudományi Egyetemre, 1967-ben). Később jöttek fiatalabbak, Rozgonyi Tamás, Makó Csaba, Zsille Zoltán és mások. Ferge Zsuzsa már csak 1969-ben, a Hegedűs-korszak után került az intézetbe, Cseh-Szombathy pedig jóval később, 1975-ben. Erdemes egy pillanatra ezen a névsoron elcsodálkozni, különösen manapság, amikor a magyar tudományos és kulturális intézményekben a munkatársak kiválogatása a legszigorúbban a politikai lojalitás szempontjai szerint történik (tisztelet a kivételnek). Politikailag és származásilag ennél vegyesebb társaságot el se lehetett volna képzelni. A „kezdő csapatban” Hegedűs és Márkus marxista és kommunista volt, Feri ugyan belépett a pártba, de mi mást tehetett volna, Varga Karcsi valamikor kispapnak tanult, Szesztay András a sok politikai vihart kiváltó református ifjusági mozgalomból indult. S add aztán még ehhez a börtönt járt Lőcsei Palit, a Nagy Imre-kormány egykori miniszterét, Gyenes Tónit.

Azt is be kell vallanom, lázas vitáinkban, amik Hegedűs dolgozószobájában kezdődtek, a Fekete Hollóról elnevezett vendéglőben rántott máj, pontypörkölt és pár pohár sör mellett folytatódtak, és a Ruszwurm cukrászdában fejeződtek be az „intézeti napok” ebédidejében (hetente kétszer kellett néhány órára megmutatni magunkat az Akadémiának), sok szó „szaktudományról” nem esett.

Hegedűs – Márkus Marisával – egyébként „szaktudósként” próbálgatta az 1950-es évek végén a szárnyait. Andrásnak a háború alatt volt egy kvázi állása Rézler Gyula igazgató szaktudományos, a munka világával foglalkozó intézetében. Hegedűsnek ez fedőszerv volt inkább,

mint szociológiai tanonciskola, illegális kommunista tevékenységét leplezte ezzel az állásával. (Gyuzsi mesélte nekem, hogy bár sokat Andrást nem látta az intézetben, véletlenül mégis úgy adódott, hogy egy ritka látogatása során a nyilasok éppen a Rézler intézetből vitték el.) Így aztán nem teljesen véletlen, hogy amikor üres óráit kitöltendő a szovjet emigráció éveiben bejárt a Lomonoszov Egyetem könyvtárába, akkor először a munka és szervezettudomány könyvei iránt kezdett érdeklődni. Ekkor fordították oroszra a mára nagyjából érdemtelenül elfelejtett Jacob L. Moreno könyvét a „szociometriáról”. (Moreno, évtizedekkel megelőzve korát, kitalálta, amit később hálózatkutatásnak neveztek el.) András és Marisa korai munkái a munka és üzemszociológia területéhez sorolhatók, s a szociometria mindannyiunk kedvenc időtöltése lett. De 1963-ra Hegedűs már unni kezdte a munkaszociológiát, jó érzékkel felismerte, hogy nagyobb jövő vár rá (és a magyar szociológiára), ha szaktudományos tanonckodás helyett inkább a társadalomfilozófia fontos kérdéseinek szociológiai nézőponttal gazdagított megközelítésére fordítja idejét és energiáját. Az Uri utca 49. így intellektuálisan izgalmas műhely lett. (A Nowi Swiat 1., ahol a nagy múltú lengyel Szociológiai és Filozófiai Intézet működött, unalmaska, csak a második ligában focizó szaktudományos intézmény volt a hatvanas években – néhány nagy sztárral.)

Mit mondjak: szaktudósként csapnivalók voltunk. Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint hogy a hatvanas évek végére én lettem a szociológia módszertanának egyik legtekintélyesebb „szakembere” – módszertani tankönyvemet évekig tanították különböző egyetemeken, pedig igazán nem sokat értettem a módszertanhoz. Más se nagyon értett hozzá. Hegedűs viszont tudta:

a szociológiát legitimálandó valami-féle empirikus kutatásra azért szükség van, ezért indította útjára a „Gyöngyös környéki kutatást”, ami katasztrófa volt. Szalai Sándor szívesen lett volna a Szociológiai Intézet igazgatója, de kalandos politikai múltja, amibe beletartozott a szociáldemokrata múlt s néhány év börtön a Rákosi-korszakban, s talán összeférhetetlen természete miatt ezt nem sikerült elérnie. De ott csepujt a Hegedűs-féle intézetet, ahol csak lehetett, s erre a „Gyöngyös környéki kutatás” minden alapot megadott. Nem mintha Szalai az empirikus szociológia nagy tudósa lett volna, de ha nem is művelte, ahhoz eleget olvasott (pontosabban: elég sok könyvbe beleolvasott, villámolvasó volt), hogy lássa, miként művelik rangosan a szociológiát, mint szaktudományt. Van ezzel kapcsolatban egy anekdotám, amit talán nem kellene elmondanom, de túl jó ahhoz, hogy megtartsam magamnak. Amikor 1965 tavaszán Berkeley-ben voltam Ford-ösztöndíjas, jó barátságba kerültem Harsányi Jánossal, aki akkor még nagyon nem volt Nobel-díjas. A játékelmélet túl új volt a Berkeley közgazdasági tanszékének, ezért csodabogárként a Business Schoolba zárták, amin meg is volt sértődve. Harsányi Szalai tanítványa volt, amíg nem disszidált Ausztráliába valamikor a negyvenes évek végén. Kérdeztem tőle, milyen tanár volt Szalai: „Karizmatikus – válaszolta. – Csak egy baj volt: amikor Ausztráliában egyetemre jártam, akkor jöttem rá, hogy Szalai az óráin hivatkozott egyetlen könyvnek sem jutott túl az ötödik oldalán.” Bóknak is lehet tekinteni (János nem annak szánta). Az első öt oldal után tudta, mi következik a következő négyszázban. Szalai nemzetközileg elismert kutatóvá akkor vált, amikor a Ferge Zsuzsa által kikísérletezett színvonalas időmérés-kuta-

tást egy nagy nemzetközi projekt-ként eladta. Akik irigykedtek a sikerére, „a csak külföldön ismert magyar szociológusnak” hívták. Amit viszont Szalai nem értett: a magyar szociológia nagy lehetősége, hogy felhívja magára – akárcsak a Praxis csoport Jugoszláviában – a világ figyelmét, a kort izgató társadalompolitikai kérdéseinek a felfelvéásával lehet elérni, s nem közép-szerű szaktudománnyal. 1963 után az amnesztiával a háta mögött s az új gazdasági reformmal maga előtt Magyarország Jugoszlávia mellett talán a legérdekesebb ország volt azok számára – ilyenek nem voltak kevesen a hatvanas években –, akik a nyugati tőkés társadalomtól s a szovjet típusú kommunizmustól egyaránt különböző modell lehetőségét keresték.

Ugyanakkor Szalai támadásai – amelyeket részben személyes ambíciói, de részben pontos szaktudományos ítéletei vezéreltek – életveszélyesek voltak. Magyarországon, Lengyelországban, Csehszlovákiában, sőt még a Szovjetunióban is a szociológia azért vált a pártvezetés számára elfogadhatóvá, mert szerették volna a sztálinista voluntarizmust tudományosan megalapozott társadalomirányítással (és társadalomalakítással: social engineeringgel) felcserélni. Ez felhívás volt keringőre a technokrata hajlamú értelmiség számára. A pártvezetés megbízható „adatokat” akart kapni a társadalom és a gazdaság valóságos helyzetéről – amint erről részletesebben írok majd –, szocioteknikára vágott, nem kritikai társadalomtudományra.

A nagy kérdések: társadalmi struktúra, bürokrácia, optimalizáció és humanizáció

1963 és 1968 között szinte minden nagy társadalomtudományi vita Hegedűs dolgozósorozatából indult el, ahol a legvibrálóbb intellektus

Hegedűs mellett Heller Ági és ugyan másodhegedűsként, de azért fontos szerepben Márkus Marisa (mögötte mindig szellemében, ha nem is személyében megjelenően Márkus Gyuri, a kor talán legjobb magyar filozófusa) volt. Én még csak labdaszedő se voltam, hallgattam, és ke-
restem a helyemet a jövő szociológia-térképén.

Az első nagy vita a társadalmi struktúrával kapcsolatban bontakozott ki. Ferge Zsuzsa éppen indította 1963-ban a KSH fantasztikus társadalmi rétegződés kutatását, de a kérdés elméleti vonatkozásaival foglalkozó könyve csak évekkkel később jelent meg, ebben a kérdésben is Hegedűs indította útjára a labdát.

Nem tudnám megmondani, mennyire volt Hegedűs munkája eredeti. Marisa nyilván naprakész volt a lengyel irodalomban, de nem tudom megítélni, volt-e bármi nagy áttörés, amit a magyar irodalomnak – ideértve Hegedűs és Ferge munkásságát is – lehetne tulajdonítani. Stanislaw Ossowski már 1957-ben angolul is megjelent könyve volt a nagy áttörés. Ma már ez a vita akár banálisnak is tűnhet, a negyven év alattiak talán nem is értik, miről beszélek. Ossowski előtt a hivatalos doktrína a marxista társadalomtudományban az volt, hogy a társadalmi struktúrát s azon belül az osztályviszonyokat a tulajdonviszonyok határozzák meg. A szocializmusban megszűnt a termelőeszközök magántulajdona, kétféle tulajdon van: állami és szövetkezeti, s ennek megfelelően két osztály, a munkásosztály és a parasztság. A bürokráciáról szó se essék. A szakigazgatást végzők (ez lett Kulcsár Kálmán szellemes megoldása – Kulcsár a „szofisztikált apológia” nagymestere volt – a később szóba kerülő bürokráciavitára, bürokrácia nincs: szakigazgatás van) s a szakigazgatók ahhoz az osztályhoz tartoznak, amelynek az ügyeit éppen

„igazgatják”. Az értelmiséget nehezebb volt így elhelyezni a marxista szocialista osztályszerkezet térképén, szóval az értelmiségiek kiérelmelték a „réteg státuszát”, mint amelyik egyik osztályhoz sem tartozik, hanem mintegy lebeg az osztályviszonyok felett.

Ez a két osztály/egy réteg modell nem volt persze a kor körülményei között használhatatlan akár a ritkán előforduló empirikus kutatásban sem, hiszen az ötvenes évekig létezett számottevő parasztság, s a helyzete lényegesen rosszabb volt a munkásokénál... Szóval vak tyúk is talál szemet: a két osztály/egy réteg modellnek volt empirikus magyarázóereje, különösen alkalmas volt arra, hogy ne kelljen felvetni a bürokráciával kapcsolatos kényelmetlen kérdéseket. De már az ötvenes években izmosodó lengyel szociológia az adatokhoz jobban illeszkedő modelleket keresett, ehhez nyújtott segítséget Ossowski.

Ossowski járatos volt a marxizmusban – s persze az ötvenes években Lengyelországban is minden gondolatot marxizmusnak öltöztetve kellett prezentálni. Ossowski gondosan elolvasta A német ideológiát, s felfigyelt arra, hogy ennek a műnek csak a legvégén alkotta meg Marx és Engels a „termelési viszonyok-tulajdonviszonyok” fogalmát és kettősségét. A német ideológiának a termelőmódok genezisének a fejezetében Marx és Engels – Adam Smith nyomán, bár rá nem hivatkozva – úgy képzelte még, hogy a társadalmi fejlődés motorja a munkamegosztás. Ossowski erre a gondolatra ugrott: lehet valaki rendes marxista, ha azt állítja, hogy a társadalom struktúráját nem a tulajdonviszonyok, hanem a munkamegosztás határozza meg, a társadalomban elfoglalt helyet a munkamegosztásban elfoglalt hellyel – leegyszerűsítve: foglalkozással – kell mérni.

Az ötvenes években éppen ébredő, a nyugati szociológiát aztán évtizedekre meghatározó társadalmi rétegződés kutatás – ma már a szociológia hanyatló ága – persze lelkesen fogadta Ossowski felfedezését, nekik eszükbe se jutott osztályokról beszélni, a bevett gyakorlat a társadalmi rétegződésnek foglalkozásokkal történő mérése volt.

Aligha kétséges, hogy Marisa közvetítésével Ossowski tette a meghatározó befolyást Hegedűsre. Hegedűs elhagyta a két osztály/egy réteg modellt, ami óriási megbotránkozást váltott ki a kor magyar „történelmi materialistái” között, ahogyan magukat a doktrineren marxista szociológusok nevezték, s ami alapul szolgált a Hegedűs elleni első támadásokra, így a Valóság főszerkesztői állásából való eltávolítására, de nem akarta az utat végigjárni. Ferge Zsuzsával ellentétben, aki a társadalmi rétegződés fogalmát felvállalta, Hegedűs ragaszkodott ahhoz, hogy ő a „társadalmi struktúra” kutatója. Vajon ez a szociológián belüli nem különösebben éles vita (amit Hegedűs-nél élesebben és pontosabban már 1971-ben megjelent könyvében Kolosi Tamás fogalmazott meg) csak szemantikai különbség volt? Távolról sem. Ferge Zsuzsát az foglalkoztatta, hogy a rétegződésben elfoglalt helyek leírására olyan mutatókat találjon, amelyekkel a legpontosabban tudja leírni a társadalomban lévő egyenlőtlenségeket – kezdetben leginkább a jövedelmi egyenlőtlenségeket. Hegedűs viszont nem a statisztika, hanem a hatalom világából érkezett, őt elsősorban a hatalmi viszonyok érdekelték, Hegedűsnek Ossowskitól vagy Fergétől eltérően el kellett jutnia a bürokrácia problematikájához. Hiába próbálok bányászni az emlékezetemben, semmi igazán magvas gondolatot Hegedűstől a bürokráciával kapcsolatban nem találok. Vagy a korai Alzheimer ennek az oka, vagy lehet, Hegedűs érdeme

nem az volt, hogy valami új, fontos gondolatot fogalmazott meg, hanem pusztán, hogy ezt a tabutémát vizsgálta a közgondolkodásba.

Jobban emlékszem az optimalizáció és humanizáció témában megszületett Hegedűs–Márkus tanulmányra. Rendkívül bátor írás volt, 1965-ben jelent meg, abban a pillanatban a reformértelmisség éppen éles fordulatot hajtott végre a technokratikus gondolkodásmód felé. A közgazdászok egyre több Hayeket és Friedmant olvastak, s igyekeztek elfelejteni, mit is tanultak Keynes-től (tisztelet a kivételnek). Kezdték beszökní Magyarországra (talán még inkább, mint a többi kelet-európai szocialista országba) a piaci fundamentalizmus szelleme. Hegedűs a reformértelmisség kulcsfigurái közé tartozott. A bürokratikus rend már 1965-ben kezdte a főellenségek közé sorolni. Ezzel a cikkel Hegedűs és Márkus Mária veszik maguknak a bátorságot, hogy fegyvertársaikat, a reformértelmisséget figyelmeztessék: hiba lenne a hatékonyság kérdését a szolidaritás kárára túlhajszolni (így fogalmazódott meg ez a probléma újra az elmúlt negyed évszázadban). Kell piac és szabadság, de kell szolidaritás is, kellenek politikák és intézmények, amelyek sakkban tartják a társadalmi egyenlőtlenségeket, szükség van jóléti államra is. Arra a kérdésre, hogy miként s milyen mértékben lenne kívánatos a „piacot” és a „szolidaritást” vegyíteni, nincs kifejtett elméletük, bár Márkus Mária tesz valamiféle kísérletet annak a meghatározására, hogy miféle szükségletek kielégítésére a legalkalmasabb a piac. Marisa azzal érvelt, hogy az „alapszükségletek” kielégítését nem szabad a piacra bízni, arra inkább a jóléti állam hivatott.

Ezen a ponton érintkezett az én munkásságom Hegedűs és Márkus munkásságával. Mint azt valamivel

bővebben is ki fogom fejteni, Konráddal közös „társadalmi egyenlőtlenység” elméletünkben úgy véltük, hogy a piac dolga, hogy elcsábítsa a magasabb jövedelműeket a jóléti állam által biztosítható alapfogyasztási szinttől. Ha lenne lakáspiac, akkor a módosabbak nem tartanának igényt az állami (szociális) lakásokra (ez a rendszerváltás után megtörtént), azok most a nem megfelelő jövedelemmel rendelkezőknek, az ilyen lakásokra rászorulóknak jutnának (ez nem történt meg a rendszerváltás után), s a gazdagabbak piacon bérelnének vagy vennének maguknak jobb lakásokat/házakat. Próbáltuk feltalálni a spanyolviaszt: mi lehetne ez, Soziale Marktwirtschaft vagy skandináv jóléti állam. Mi Konráddal inkább a valamivel konzervatívabb (CDU-s) „Soziale Marktwirtschaft”-hoz vonzódtuk, Ferge Zsuzsának tetszett jobban a skandináv, univerzális biztosítási elven alapuló szociáldemokrata jóléti állam.

Ahhoz, hogy valaki ezt a problémát, úgy, ahogy Hegedűs és Márkus tette 1965-ben, meg tudja és meg merje fogalmazni, nemcsak sok intellektuális bátorságra volt szükség, de sok bölcsességre is. A rendszerváltás egyik leginkább megoldatlan s egyre inkább megoldhatatlannak tűnő problémája éppenséggel a szolidaritás szempontjait kellőképpen figyelembe vevő piacgazdaság. Kis János egy 2014 végi interjújában pontosan fogalmaz: az SZDSZ programja két pillérre épült: szabadság és szolidaritás, az elsőt a párt túlhangsúlyozta, a másodikra nem figyelt eléggé. Ez vezetett a párt bukásához. A Fidesz ugyan úgy tesz, mintha „azemberek” gondját inkább a szívében viselné, de a 2015-ös költségvetést olvasva – ami az egyébként is alulfejlett jóléti állam további zsugorítását ígéri – az ámuldozó polgárnak minduntalan fel kell tennie a kér-

dést: lehet, hogy ez a „népbarát-ság” csak pusztá retorika?

A Fordulat 2014. őszi 21. számában Gagy Agnes a posztkommunista kapitalizmusok nagy politikai dilemmáját így fogalmazza meg: egy demokratikus antipopulizmus harcol egy antidemokratikus populizmussal. Vajon mire fognak a polgárok szavazni? Bravó! Énnél élesebb és pontosabb megfogalmazást még nem olvastam. Annyiban módosítanám: a Catch-22 (a 22-es csapdája) az, hogy a polgárok választhatnak egy liberális, gyakorló antipopulizmus és egy patrióta populista retorika között. A patrióta pártok azért használják a populista retorikát, mert demokratikus választásokon így tudnak nyerni (ettől még nem szükségképpen népbarátok, lehetnek éppenséggel tőkebarátok is, ha ez a tőke az érdekeiket szolgálja, de a demokratikusok politikai mezőn lavíroznak, s ehhez használnak populista retorikát). Igaz, az antipopulista politikai – „baloldali” és liberális – erők többnyire demokraták, de ami őket antipopulistává teszi, nem a demokrácia, hanem a liberalizmus iránti elkötelezettségük (ezért tettem a baloldali szót idézőjelbe: az én szótáramban a baloldali mindig népbarát, de nemcsak a retorikájában, hanem a gyakorlatában is). A Hegedűs-Márkus-tanulmány bátor és okos írás volt, ajánlott olvasmány 2015-ben is a baloldali, liberális és patrióta politikusoknak.

A nagy vita a szociológián belül: szociotechnika vagy kritikai társadalomtudomány? Kritika, de miféle?

Amint utaltam rá, ezek a nagy viták a Lukács-iskola közvetítésével érkeztek Hegedűs dolgozószobájába, s Hegedűsön, Heller Agin és Márkus Marisán kívül én is, és azt hiszem, az intézet legtöbb munkatársa csak ültünk, mint Rozi a mo-

ziban. De azért mi sem voltunk tétlenek, kerestük, hol határozhatjuk meg a helyünket ebben a forrongó katlanban. Mint már említettem, engem már 1956-ban Szalai megtérített az „értékmentes” szociológiának, s egyéves amerikai tanulmányutam 1964–65-ben kellőképpen elkötelezetté tett az empirikus szociológia iránt. Végeztünk is Nemes Ferivel egy apró szociológiai kutatást a külső Józsefvárosban, amiről – egy kicsit gyalogosra sikerült, de alapkövetkeztéseiben szerintem ma is vállalható és releváns – beszámolónk egy részét alkotta Ferivel írt „A lakóhely mint közösség” című első könyvemnek. Az empirikus kutatások futótűzként terjedtek. En két nagy felmérést végeztem Konráddal: egyet az új lakótelepeken, a másikat két városban – Pécsen és Szegeden –, ahol a célunk az egész városi társadalom szerkezetének a felmérése volt. Losonczy Ági hamarosan elindította imponáló Békés megyei kutatását az életmódról, Szecskó Tamás létrehozott egy közvélemény-kutató intézetet a rádió és televízió mellett. A párt fellegzett: ez volt, amire vágytak, „tudományosan” előállított adatok, amiket jól fel tudnak majd használni a „társadalmi tervezésben”.

Érdekes, évekkkel vagy most már csaknem évtizedekkel az államszocializmus bukása után, még mindig megvan a vonzereje annak a gondolatnak, hogy a tudomány a politika szolgálóleánya. Társadalomtudósok még mindig gyakran azt gondolják, akkor végzik jól a munkájukat, ha azt a politika – mondjuk a mindenkori kormányzat – fel tudja használni. A „társadalmi tervezés” életveszélyes ideológiája a magyar szociológiát és általában a társadalomtudományt végigkísérte 1989 óta a legkülönbözőbb politikai színezetű kormányzatok alatt. Ennek legutóbbi klasszikus esete az „utcanévek elnevezése”. Sok jó történész

beleesett a csapdába, és „tudományos” érveket szolgáltat ahhoz, hogy kikről lehet közterületeket elnevezni, kikről nem. Milyen szerencse, hogy a szociológusok legalábbis ezidáig kimaradtak abból, hogy rájuk tudjon a kormányzat hivatkozni, ha egy vallási közösséget nem akar vallásként elfogadni. De ne varrjunk mindent a Fidesz-kormányzat nyakába. Glatz Ferenc elnöksége alatt az Akadémia is gyártotta az „anyagokat” a kormányzati döntések „tudományos megalapozásához”, először a szociknak, aztán a Fidesznek. Mindig annak, aki fizetett.

Hegedűs és az intézet intellektuális magva, gondolom, őszintén sajnált bennünket, hogy olyan kevésbé értékes dolgokra fecséreljük az időnket, mint az empirikus felmérések. Hegedűs rendkívül toleráns ember volt, nem bántott azért, amit csináltunk, de a nem éppen hízelgőnek szánt szociotechnika kifejezéssel jellemezte ezt a munkát.

Ebben egyébként sok igazsága volt. En komolyabb kutatómunkába 1966 kora tavaszán kezdtem. Amint ezt másutt – a Konrád Gyuri hetvenötödik születésnapjára készült Festschriftbe írt köszöntőmben – valamivel részletesebben már megírtam, 1966 telén, kora tavaszán én a BUVÁTI-ban dolgoztam, Konrád pedig a VÁTI-ban. A két intézet közös értekezletet tartott arról, hogy miféle városszociológiát akarnak majd művelni. Minket, a két „szociológust” meghívtak erre a találkozóra a BUVÁTI irodaházába. Sok számárságot fecsegték a főnökeink össze. Érdekelte őket, hogy az új lakótelepeken végezzünk kérdőíves felméréseket, mert meg akarták tudni, hová teszik a lakók a mosógépet, a konyhába vagy a fürdőszobába, hogy ezután „tudományosan” tudják megtervezni, hova helyezték el a megfelelő konnektorokat. Nos, ez szociotechnika volt a javából, annak is a legunalmasab-

bikja. De az értekezlet során mi Gyurival kezdtük megkedvelni egymást. Ahogy vége lett a megbeszélésnek Gyuri javasolta, menjünk már be egy presszóba, és diskuráljunk egy pohárka rum, vagy kóser szilvapálinka mellett. Ez megesett, egymás iránti szimpátiánk nőtt, s Gyuri javasolta, menjek át a VÁTI-ba, dolgozzunk együtt. Ott Gyuri remek csapatot hozott össze, kettőnkön kívül még Hernádi Gyula és Liska Tibor volt a főszociológus... Hetente kétszer találkoztunk az Alkotás presszóban, ahol Gyuszi csak pezsgőt ivott – ő csak azt szerette –, mi hárman pedig mindenfélét, de többnyire alkoholt. Mi más lehetett volna tenni 1966-ban Kelet-Európában? Berkeley-ben a diákok a vietnami háború elleni teach-ineket tartottak (az első ilyen 1965 tavaszán én is ott voltam, Joan Baez énekelt, s Isaac Deutscher – minden idők legjelesebb s legtudósabb trockistája – tartott előadást, a szép szakállára emlékszem, de az előadás tartalmára már nem), mi meg négyesben az Alkotás presszóban alkoholizáltunk. Mindenki demonstrál a maga módján.

De: megszületett az első lakótelep-felmérésünk. Budapesten, Pécsen, Szegeden és Debrecenben végeztünk kérdőíves felméréseket. Az adatokat az MTA gigászi Ural számítógépén állították elő – statisztikai tudásunk a keresztábrákig volt elég, bár Gyuri előszeretettel használt logarlécet is (amiért én nagyon tiszteltem, én nem tudtam logarlécet használni) a „bonyolultabb” számítások elvégzéséhez. Most ugrott a majom a vízbe: hogyan szülünk ebből a marhaságból valami érdekesebbet? Amint a főnökeink megkívánták, kérdeztünk mindenfélét a konnektorokról is, de az éves amerikai tanulmányutam – s tanonkodásom a KSH-ban, Ferge Zsuzsa jó kérdőíveinek az ismerete – annyira azért elég volt, hogy legalább meg-

kérdeztük a válaszadók foglalkozását és iskolai végzettségét is. Arra, hogy ezt miért tesszük, nem volt „hipotézisünk”, betettük ezeket a kérdéseket is, a biztonság kedvéért. Aztán amikor az adatokat elkezdtek elemezni, nem kis meglepetésünkre azt találtuk, hogy ezekben az agyonszubvencionált – a korban éppen legjobbnak számító – lakásokban a városi átlagoknál sokkal magasabb státuszú családok élnek. Először azt hittük, rosszul kódoltuk az iskolai végzettséget és foglalkozást, kértük a programozókat (akkoriban még nem volt SPSS, számítógépes elemzésekhez, még a legegyszerűbbhöz is, programozókra volt szükség), nézzen már utána. Nem a kódolásban volt a hiba, hanem a szocialista redisztributív gazdasági rendszerben. Meg is jelent a lakáelosztásról szóló tanulmányunk a Valóságban, s egy új elméletet javasoltunk – ami most nem Marx újraolvasásából, hanem empirikus adatokból származott. Azt a hipotézist állítottuk fel, hogy míg a tőkés piacgazdaságokban a társadalmi egyenlőtlenségeket a piac okozza, s azokat a jóléti állami redisztribúció korrigálja, addig a szocialista redisztributív gazdaságban (nos, ezt a fogalmat valamivel később alkottuk meg, de már ebben a tanulmányban is erre gondoltunk, amikor „adminisztratív elosztásról” írtunk) a redisztribúció (a jövedelmek újraelosztása) okozza az egyenlőtlenségeket, s azt a hátrányos helyzetű rétegek a piacon próbálják több-kevesebb sikerrel korrigálni.

Ebből jó nagy vita lett, de most már nem Hegedűssel és a Lukács-iskolával, akik mostantól a munkánkat már valamelyes figyelemmel kezdték követni. Hanem más empirikus szociológusokkal, főleg Ferge Zsuzsával (Kemény Pista és Andorka ekkor még csak a szárnyait próbálgatták, fokozatosan átveve Zsuzsa rétegződéskutatását,

bár meg kell mondanom, Kemény Pistának, akit én mindig az édig dicsértem, soha egy jó szava az én munkásságomról nem volt, sőt a Bécsben megjelenő Irodalmi Újságban az értelmiségi könyvről „megsemmisítő” kritikát írt – már emigrációban). Zsuzsával azóta tartó – s amint arról az ő nyolcvanadik születésnapjára készült Festschriftbe írt köszöntőmben részletesebben beszámoltam – békés, baráti és termékeny vitánk arról szól, hogy a jóléti rendszereknek univerzálisaknak vagy célzottaknak kell-e lenniük. A Gyurival végzett kutatásunkból arra lehetett következtetni: a több piac jobb a szegényeknek, mert „elcsábítja” a magasabb jövedelműeket a jobb színvonalú piaci ellátás felé. Zsuzsa társadalmi érzékenységet – ő már akkor a szociáldemokrata jóléti állam iránt volt elkötelezett – ez a ma akár neoliberálisnak is nevezhető gondolat sértette. Azt, hogy melyikünknek van inkább igaza (mindkét álláspontban van igazság), azt hiszem, a történelem még nem döntötte el.

1966–68 körül világossá vált, hogy nem minden empirikus kutatás apologetika vagy szociotechnika, empirikus kutatás is vezethet társadalomkritikai következtetésekre. Szociotechnika/empirikus kutatás vagy kritikai társadalomtudomány: ez hamis alternatíva.

Érdekes egyébként, hogy 1971-ig sem nekem, sem Konrádnak ezek miatt a gyakran vérlázítóan kritikus tanulmányok miatt semmi bántódásunk nem esett. Mivel a rendszer a Lukács-iskola típusú kritikai elméletet tartotta a fő ellenségnek, én a rendszer kedvencei közé tartoztam. Emlékszem, egyszer, mondjuk, Szombathelyen a marxizmus-leninizmus esti egyetemen tartottam előadást (gyakran hívogattak ilyen intézményekbe tanítani, főleg módszertant) a lakáskutatásaink eredményeiről. Szegény káderek

szomorkodva hallgatták – ez újság volt nekik –, de aztán a reakció ilyen volt: hát ezek a tények, ezeket tudomásul kell vennünk. A kutatásról jut eszembe: a budapesti pártfőiskolán is én voltam több évig a módszertan tanára... Arról, hogy a hallgatóim kik voltak, nem sokat tudtam. Amikor viszont már a Gyorskocsi utcában ültem, s a lakásomra kijöttek a rendőrök házkutatást tartani, Katinak, a feleségemnek a kutatást vezető rendőrtiszt megjegyezte: „A professzor úr nagyon gondos ember. Az összes jegyzete olyan nagy rendben van. Amikor a pártfőiskolán tanultam, az előadásait is nagyon szerettem.” Ilyen világ volt a Kádár-korszak.

Gyurinak Heller Ágival és Fehér Ferivel már régóta baráti viszonya volt, s az én korábbi jó kollegiális kapcsolatomban is kezdett velük barátságba melegedni. Hegedűssel aztán egy borgózős bolognai éjszaka után (én annyira berúgtam, hogyha András nincs velem, talán nem talállok vissza a szállodába – ő ugyan még többet ivott, de jobban is bírta) szintén barátságba estünk, 1968 után már nem Hegedűs elvtársnak, hanem Andrásnak szólítottam. Nem lehetett minket egymás ellen fordítani, ehelyett inkább a kritikai társadalomkutatás lett tágasabb. Nem sokkal az 1975-ös emigrációm után egy trockista angol folyóirat, a Critique egyik 1977-es számába írt dolgozatomban azt javasoltam, hiba a Budapesti Iskolát a Lukács-iskolára leszűkíteni. Akadnak jó számmal empirikus kutatók is Ferge Zsuzsától, Kemény Istvánon keresztül Héthy Lajos és Makó Csaba első kiváló könyvéig, akik a létező szocializmusok baloldali kritikáját fogalmazzák meg. Szóval úgy tűnt, a hatvanas évek végére kialakul egy „második Budapesti Iskola” (az elsőhöz – a XX. század elején – tartozott Lukács, Polányi, Hauser és mások).

Ebben a végül is elvetélt – s elvetésében nekem személyes felelősségem is lehet, amit arról hamarosan vallani fogok – második Budapesti Iskolán belül volt azonban egy fontos választóvonal. Valami oknál fogva, azt hiszem, soha nem publikált tanulmányomban ezt így fogalmaztam meg: a kritikai társadalomkutatásnak két egymást nem tagadó, de egymással vitatkozó, s egymást kiegészítő szárnya van: az egyik a szocialista társadalom ideológiai kritikája, a másik a szocialista ideológia (empirikus megalapozottságú) kritikája. Legalábbis 1968-ig, a Lukács-iskola és a Szociológiai Kutató Csoport „kritikai társadalomtudósai” azt kérték számon a „létező szocializmusoktól”, hogy azok miért nem úgy működnek, ahogyan azt Marx megálmodta (mintha Marxnak lett volna „egy” álma a „jó társadalomról”: Marx keveset mondott a szocialista társadalomról, s azt a keveset is nehéz koherens rendszerként értelmezni, gyakran mond ellent önmagának). Az az empirikus alapokra épülő kritikai szociológia, amit én próbáltam meg művelni – amint mondtam, másokkal együtt, bár Konráddal talán mi sarkalatosabban fogalmaztunk –, nem kért semmit számon a szocialista társadalmon, mindössze megérteni próbálta a rendszert. Ilyen a szocializmus, vagy ilyenre sikeredett, ennek a társadalomnak az ideológiájából következő belső ellentmondásait kell feltérképezni, a szocialista ideológia kritikáját kell művelni. A Frankfurti Iskola a posztmarxista korszakában használta az immanens kritika fogalmát. Mi az ideológiai, vagy talán mondhatjuk úgy is, „transzcendens” kritikával szemben az „immanens” kritikát próbáltuk művelni. Ennek a fő módszere az ironia: az nem válaszokat, megoldásokat keres, hanem kérdéseket vet fel, ha eredményes, akkor kételyt támaszt

az olvasóban korábban megkérdőjelezhetetlennek gondolt ítéleteit illetően.

A hatvanas évek végén (1968-ban kezdtem tanítani a Közgázon) nagy tanítványi köröm volt, szerettem volna belőlük „iskolát” formálni (voltak, akik beszéltek is „Szelenyi-iskoláról” – sajnos alaptalanul, a velem szakszemináriumot végző hallgatók nem fogadtak el közös módszertant, ahányan voltak, annyiféle mentek, s erre egyébként tanárként büszke vagyok). Egy alkalommal a Pomáz melletti kőhegyi turistaházban „módszertani tábort” szerveztem, azt remélve, hogy a diákjainkkal elfogadunk egy „kőhegyi chartát”, az ideológiakritika vagy az immanens kritika chartáját. A diákjaim inkább mulattak rajta, Hegedűs Jóska fogalmazta meg így: „Iván, te cikiszociológiát akarsz művelni?” Amin azt értette, nem is alaptalanul, hogy az ironia „cikizés”. Az interjú maga a „cikizés” – ha úgy tetszik, az „izgatás” módszere: a jó kérdések elgondolkoztatják a válaszadókat: biztos-e abban, hogy a válasz, amit a kérdésre az egyetlen lehetséges válasznak gondolt, valóban az egyetlen, illetve a „jó” válasz, nem lehetne-e ezt a kérdést egészen más módon megválaszolni, olyan módon, amilyenre még soha nem gondolt, de ami plauzibilis, sőt talán plauzibilisebb, mint a saját válasza. Kőhegyen jót mulattunk, de a kőhegyi charta nem született meg.

Be kell fejeznem ezt a túl hosszúra sikeredett módszertani fejtegetést, de egy megjegyzést még hozzá kell fűznöm. Az ideológiakritika, immanens kritika, az ironikus módszer sajátossága, hogy nincs szüksége a „jó társadalom” fogalmára. Eszembe se jutott, hogy a szocializmus ideológiakritikáját a kapitalizmus szempontjából műveljem. A szocializmus és kapitalizmus összehasonlító elméletének a lehetősége nagyon is izgatott, de amit művelni kezdtem, azt

később David Stark pontosan és szellemenesen a „tükröződő összehasonlítás” módszerének nevezte el. Az az „egyenlőtlenségelmélet”, amiről fentebb írtam, pontosan ez: a redisztributív szocialista gazdaságban az egyenlőtlenségeket a redisztribúció hozza létre, s a piac korrigálja; a tőkés piacgazdaságban az egyenlőtlenséget a piac generálja, s azt jóléti redisztribúcióval korrigálják. Szó sincs arról, hogy az egyenlőtlenségek szocialista rendszere azért rossz, mert van egy „jó” rendszer, a piacgazdálkodásé. Mindkét rendszer úgy rossz, ahogy van, mindkettőn belül vannak korrekciós lehetőségek (valószínűleg 1967–68-ban túlbecsültem a szocialista rendszer önkorrekciós képességét), ha a társadalom aktorai éppenséggel korrekciót kívánnak létrehozni. Ezek a korrekciók jók lesznek egyes rétegeknek vagy osztályoknak, másoknak viszont éppenséggel meg kell fizetniük a korrekciók árát. Nem az a kérdés, hogy „jó”-e egy válasz, vagy „megoldás”, hanem pusztán az, hogy „kinek jó”. Amikor a redisztributív és a piacgazdaságot összehasonlítjuk, valami olyasmi történik, mint amikor a tükörbe nézünk, ami a „valóságban” (van-e egyáltalán valóság?) az arcunk jobb oldala, az a tükörben a bal oldal lesz.

Sok évvel később, amikor Kornai János 1980-ban megjelent remekműve, A hiány a kezembe került, én Kornait is így olvastam: a szocializmus hiánygazdaság, a bürokratikus koordináció (Kornai ezzel a fogalommal helyettesítette már A hiány után, amit mi redisztributív integrációnak nevezünk) krónikus hiányt termel, s ez a hiány hajtja a szocialista gazdasági ciklust. A piacgazdaság belső törvénye viszont krónikus túltermelésre vezet, a tőkés gazdasági ciklust a túltermelési hajlam vezérli. Az én olvasatomban Kornai – lehet, hogy ő nem így gondolta – A hiányban nem azt állította, hogy a piac-

gazdaság jobb, mint a bürokratikus koordináció, hanem hogy: más. Ami engem illet, ezzel a társadalomtudomány feladata be is fejeződött, nem a társadalomkutató feladata a „helyes, tudományosan megalapozott” megoldást megtalálni, azt a társadalom (demokratikus) gyakorlatának kell elvégeznie. Ezért én nem vállalnám, hogy a hatalmon lévőknek legyek fülbesúgója... publikációkon át hat a társadalomtudomány. Számomra nem volt s ma sincs „archimedesi pont”, az ideológiakritika feladata nem a létező rossznak a lehetséges „jóval” való szembeállítása (a társadalomtudomány „értékmentes”, nem az a feladata, hogy értéket válasszon, elvégezte a dolgát, ha az olvasó az elemzést olvasva arra a következtetésre jut: „tulajdonképpen lehetnének a dolgok másként is, amit én természetesnek vagy megváltoztathatatlannak gondoltam, az nem feltétlenül természetes, s nem megváltoztathatatlan”). Én 76 évesen is kitarok az irónia s főként az önirónia (Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz az öniróniának a példája) módszere mellett, ebben valószínűleg magamra maradtam. Gondolom, Konrád Gyuri is, Kornai János is megtalálta a maga „archimedesi” pontját – lehet, mindig megvolt nekik, csak én nem vettem észre –, én ennek a kísértésnek ellenállok. A tükröződő összehasonlítás szemlélete miatt, amikor 1975-ben a „létező kapitalizmusban” találtam magamat, nem esett nehezemre a létező kapitalizmus kritikai elemzésén törni a fejemet. Akkor – Ausztráliában – kerültem a legközelebb Marxhoz. Míg Marx az olvasatomban a szocializmus apologetikájára volt alkalmas, jó szerző volt a létező kapitalizmusok bírálatához. Heller Ági és Fehér Feri is kiérkeztek Ausztráliába – abba, hogy ez megtörténhessen én is bedolgoztam –, s egy heves vitánk után Feri azt mondta: „Ivánkám, mi helycserés támadást folytatunk.”

(Feri imádta a sportot, olimpiai bajnok szeretett volna lenni, amikor Ausztráliában komolyabb nemzetközi sikereket kezdtek aratni, mondta nekem: „Ivánkám, benn vagyunk a döntőben.”) Feriék távolodtak Marxtól, én közeledtem Marxhoz, ők megértőbbé váltak a létező kapitalizmusokkal szemben, s kezdték feladni az „igazi” szocializmus lehetőségességébe vetett hitüket, engem Adelaideben már inkább a tőkés társadalom immanens kritikája szórakoztatott, bár a létező szocializmusok hívévé soha nem váltam, de még az „igazi szocializmusok” lehetőségében sem hittem soha.

1968-ra valamelyest öblösödött az a kritikai társadalomtudomány, ami a Szociológiai Kutató Csoportot olyan izgalmas szellemi műhellyé tette. A szocializmusnak elsősorban a korai Lukács szellemében megfogalmazott ideológiai kritikája – ami nagyjából elvetette a burzsoá pozitívizmust – kezdett kiegészülni egy empirikus megalapozottságú ideológiakritikával vagy immanens kritikával.

Zárszó: a bürokratikus rend ellentámadása – a kritikai társadalomtudomány helyébe az „intézményesülés” lépett

1968 után – nem egyik napról a másikra, de néhány rövid év alatt – mindez járhatatlan útnak bizonyult. Ebbe besegített a pártközpont és a belügy, Hegedűst leváltották, Hegedűst és a Lukács-iskola tagjait kizárták „A Pártból”, s idővel mindannyiukat kirúgták az állásukból. Eközben mi Konráddal elvadultunk, „elszemtelenedtünk, mint Berija”. 1968 után – talán részben szovjet nyomásra – a „bürokratikus rend” ellentámadásba lendült. Az akkor a hatalomhoz közel állók szerintem szeretik túlhangsúlyozni a szovjet nyomást, s alulértékelné azt, hogy a rendszer konzervatívjai éppenséggel híhasználták, hogy a „szovjet elvtár-

sak” mit is követelnek meg tőlünk a saját konzervatív agendájuk végrehatását igazolandó. A társadalomtudományi értelmiség elszemtelenedett, rendet kellett teremteni az ideológia frontján – világos beszéd volt: vagy megjuhászodtok, vagy nagy baj lesz. Gyurival mi ezt pontosan tudtuk, de mi eközben az ellenkező irányba mentünk, sok kollégánk szerető, óvó intése ellenére. Ez nem volt elkerülhetetlen. Hegedűs leváltása az igazgatói állásából s a Kutató Csoportból való eltávolítása úgy tűnhetett fel, elhozza az empirikus szociológia „aranykorát”. Az újonnan kinevezett igazgató, Kulcsár Kálmán engem nemcsak megtartott tudományos titkárának, hanem kezdetben fő szövetségésének, „jobbkezőnek” tartott. Szegény Kálmán akkor még nem tudta, hogy én inkább a „balkeze” voltam, nemcsak balra álltam tőle politikailag, de intellektuális és politikai radikalizálódásom miatt veszélyt jelentettem a szociológia intézményrendszerének a kiépítésében, amiben Kulcsár olyan fontos szerepet játszott – s valljuk be, amiben jobbnak bizonyult, mint a tudomány művelésében. Tudományhoz is volt tehetsége – az első könyve a jogszociológiáról igazán ígéretes mű volt –, de talán nem volt kellő bátorsága a jó tudomány művelésére, s a két szerep, tudomány és tudományszervezés jó részt ellent is mond egymásnak, különösen egy konzervatívabbá forduló államszocialista rendszerben. Utólag visszagondolva, önkritikusan meg kell mondanom, tudományos titkárként teljesen felelőtlenül minden meg tettem, hogy az empirikus alapozottságú ideológiakritikát a már keresztrefeszített ideológiai kritika mellé a második keresztrefeszítsék.

Ennek jelentős mértékben intellektuális okai voltak. Azzal hitegettem magamat, hogy a munka, amit Gyurival végzek, fontos. Mondogatt-

tam jóakaró kollégáimnak, akik óvatosságra intettek: „Olyan kevés jó gondolatom van, hogy nem engedhetem meg magamnak, hogy éppen a legjobbakat ne írjam le, még ha nagy bajba sodornak is.” Pontosan s keményen akartunk fogalmazni, felváltottuk: kritikai társadalomtudományt művelünk, meg akarunk szabadulni a legcsekélyebb öncenzúra csábításától is. 1971-ben cikket írtunk a Valóságnak. Kerestük a megfelelő címet. Izlelgettük a szavakat: „késleltetett” városfejlődés – no, ez nem is hangzik rosszul, de nem elég. Tegyük hozzá: „társadalmi konfliktusai” – ettől meg fognak pukkadni. (Kulcsár mondta egyszer nekem: „Tudod, voltak valamikor a polgárpukkasztók. Ti olyan káderpukkasztók vagytok.”) Meg is pukkadtak. A Társadalmi Szemle különszámban ugrott nekünk, minket megsemmisítő cikkeket rendeltek, neves tudósoktól, több jó barátunktól (a Társadalmi Szemlében a legfontosabb cikket Szonja lányom akkori legkomolyabb udvarlójának, Székér Gyuszinak az édesanyja, Apró Éva írta – őt semmi rokon kapcsolat nem fűzte Apró Antalhoz). Lehet, kritikusainknak igazuk volt: az urbanizáció nem is volt annyira késleltetett – ezen valóban lehetett vitatkozni. De a vita igazi tárgya nem az volt, hogy mennyire is késleltetett a városfejlődés, hanem hogy az abból fakadó társadalmi konfliktusokban mennyiben a „tervezők klubja” felelős. Megkezdődött az értelmiség szétválása „disszidensek” s a „többiek” között – a hatvanas években mind egy akolban voltunk –, a hetvenes évek végére a hatalomhoz közelebb állók elkezdtek csóválni a fejüket a gyorsan gyarapodó disszidensek felelőtlenége miatt, míg a disszidensek kezdték kerülni az „establishment” értelmiség társaságát. Hasonló volt a szellemi fejlődésünk, amikor Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz című könyvet írtuk. Nem tudtunk ellenállni az „osz-

tályhatalom” kifejezés csábításának. Uralkodó osztály-e az értelmiség? Tudtuk, hogy nem az, ezért írtuk: „útban” van afelé. Az se volt igaz, de most is hiszem: volt benne igazság.

Lehet mondani, inkább fogalmaztunk keményen, mint pontosan – a kritikát elfogadom. Azt gondoltam – s gondolom, hadd mondjam megint sarkosan –, ha valami unalmas, az igaz sem lehet. A ciki-szociológia dolga, hogy elgondolkoztasson, s nem az, hogy elmondja az igazságot (közel vagyok ahhoz a Polányi Mihály-féle felfogáshoz, hogy csak „személyes igazságok” vannak, AZ igazság nem létezik – legalábbis az emberi, társadalmi kapcsolatok világában nincs ilyen). Ez saját munkásságom – sok más között – egyik sérülékeny pontja. Amikor a 90-es évek közepén kezdtem a posztkommunizmust úgy meghatározni, mint „kapitalizmust kapitalisták nélkül”, Andorka Rudi mondta valakinek: „Iván megint előáll egy elegáns elmélettel, amiről majd megint bebizonyosodik, hogy nem igaz.” Rudi ugyan nem volt a legszórakoztatóbb szociológus, de okos ember volt. Az én munkásságom valóban ilyenre sikerült.

Intellektuális radikalizálódásunk önmagában elég lett volna annak a társadalomkritikai szociológiának az ellehetetlenítésére, aminek Gyurival mi voltunk a legradikálisabb képviselői. Mi ráadásul még politikailag is konfrontálódtunk a rendszerrel (a Haraszi-ügyben, a Lukács-iskola ügyében), ezzel mintegy biztosítva legalább néhány éjszakát magunknak az ötszillagos Gyorskocsi utcai szállodában (az érvényes törvények szerint bent tarthattak volna bennünket hét évig – de nekem a hét éjszaka elég volt tapasztalatszerzésre, s szerencsére jószívű kihallgató tiszttemnek, dr. Burka Ignác alezredesnek – Nácinak becéztek – is elege lett belőlem).

Amikor 1982-ben, hét év után

emigrációból először hazaengedtek, látva a sok jó munkát, amit kollégáim végeztek – főleg Ferge Zsuzsa és Kolosi Tamás munkásságát találtam imponálónak –, elfogott a büntudat. Ciki-szociológiankkal, a hetvenes évek elejei keckeledésünkkel nem ártottunk-e a szakmának? Nem vagyok-e felelős azért, hogy az intézményépítés lett a 70-es, 80-as évek fő teljesítménye, és a kritikai szerepet egyre inkább a szakmán kívül álló, disszidens értelmiség vállalta fel.

Van ebben felelősségem. Amikor nemrég Kolosi Tamással a *Hogyan legyünk milliárdosok?* című könyvünkön dolgoztunk, Tamás visszaidézte találkozásainkat a hatvanas évek legvégén, hetvenes évek legelején. Akkor én voltam a vezetője az MSZMP Társadalomtudományi Intézetében létrehozott szociológiai „laboratóriumnak”, ahol Tamás és Papp Zsolt munkatársaim voltak. Ebben a pozícióban valószínűleg én voltam a legmagasabb tisztú pártönkívüli pártfunkcionárius. Közvetlen főnököm, Lakos Sándor, aki egyébként szintén a KSH könyvtárában volt olvasóm (ott kedvelt meg, bár nekem fogalmam sem volt arról, hogy ő egy nagy „funkci”, s ezért választott engem a laboratórium igazgatójának) a KB tagja volt. Minden héten hármasban kis szemináriumot tartottunk, és szinte mindenben egyetértettünk. Tamás akkor írta első könyvét, amiben megfogalmazta: az osztálystruktúrát nem a munkamegosztásban elfoglalt hely határozza meg, a kulcskérdés a többlettermék feletti rendelkezési jog. Ez döfi – gondoltam, s persze ez a gondolat kulcsfontosságú volt az értelmiségi könyvhöz. De Tamás azt is elmondta: a hatóság fellépése az értelmiségi könyv kapcsán tette világossá számára, jobb, ha pályát vált, megtanulja a statisztikát, s inkább épít egy jó empirikus

intézményt a Társtudban. Ezt is tette, jó intézményt épített, akár csak Ferge Zsuzsa a szociálpolitikában vagy Huszár Tibor az ELTE-n. Egyébként az MSZMP Társadalomtudományi Intézet laboratóriumának volt a munkatársa egy másik elbűvölő ifjú hölgy is, Sipos Kati – egy kedves és művelt alföldi parasztlány. Sipos Katival, aki sok-sok éve halott, írtam egy közös dolgozatot a vidéki értelmiségről. Nem volt nagy mű, de része volt az értelmiségi könyv előkészítő munkálatainak.

De nem szeretnék túl messze menni az önkritikában. Ez összeférhetetlen lenne az önirónia iránti elkötelezettségemmel. Az én személyem nem volt túl fontos. „Seachange”, politikai földrengés volt útban a hetvenes s még inkább a nyolcvanas években. Lejárt az ideje az ideológiakritika pedantériájának és „értékmentességének”. Van archimedesi pont, tudjuk, mi a jó társadalom, s a szocializmust – a létezőt és az összes lehetségest – ebből a szempontból tudjuk bírálni. A kezdet kezdetén a „civil társadalom” volt az a fogalom, ami egy ideig engem is csábított, amíg rá nem jöttem, hogy a civil társadalom „Bürgerliche Gesellschaft”, finomabban polgári, kevésbé finoman fogalmazva tőkés társadalom. Világossá vált, hogy a kapitalista piacgazdaságnak nincs alternatívája, csak ne finomkodjanak ezek az ideológiakritikusok, a szocializmust ebből a perspektívából lehet, sőt kell kritizálni. Érdekes fordulat volt, megszűnt az ideológiakritika létjogosultsága, de újjászületett az ideológiai kritika. De most már az az ideológia, aminek a szémszögéből a szocializmus kritikáját művelni lehetett és kellett, nem az idejélmúlt lukácsi kritikai elmélet volt, hanem a liberális kapitalizmus eszméje. Erre a feladatra főleg filozófusok és történészek vállalkoztak

– s néhány közgazdász –, a szociológiánál mintha nem lett volna sok mondandója.

Aztán, amikor 1989-ben elérkezett a paradicsom, visszahozhatatlannul széthullott a szocializmus, de még a szociáldemokrácia eszméje is gyanússá vált – akkor sok hely már ennek az ideológiai kritikának se maradt. Nem maradt sok hely bármiféle kritikai gondolkodásnak, azt néhányan a mikroszkopikussá zsugorodó baloldalon művelték még: Szalai Erzszi, majd idővel a baloldali gyökereit újra felismerő Tamás Gáspár Miklós (de ez is ideológiai kritika volt – Erzsinek is, Miklósnak is megvan a jó szocialista társadalomról alkotott képe, abból a szempontból kritizálható a posztkommunista „újkapitalizmus”). 1994-ben vagy ’95-ben jelent meg egy interjú velem a Népszabadságban, amiben a kritikai gondolkodás hiányát panaszoltam a posztkommunizmusban. Dessewffy Tibor, akit egyébként nagyra becsülök és nagyon kedvelek, nekem ugrott az újság hasábjain: miféle szármáság ez? Kritikai gondolkodásra a diktatúra idején volt szükség, ma liberális demokrácia van, nincs helye kritikai elméletnek. Egypártrendszerben az volt a gyanús, ha valaki „A Párt” ideológusa lett. Többpártrendszerben az a gyanús, ha a Szelenyi-félék nem kötelezik el magukat egyik párt iránt sem. Nyilván velük van valami baj, ha nem tudnak pártot választani. Valamikor olvastam Kis Jancsától is hasonlót. Mi harcoltunk a kapitalizmusért, elértük, akkor most szeretnünk kell. Ez erkölcsi kötelezettségünk.

Sok baj van az Orbán-rendszerrel, de vannak a rendszernek pozitívumai is. Az intézményépítés ideje igencsak lejárt, társadalomtudósok energiáikat inkább intézménymentésre fordítják, hiszen 2010 óta a kormányzat inkább nyesegeti – a valljuk be megint őszintén, a nagy

intézményépítési buzgalomban valóban túlbuzgáncolt – intézményhálózatot. De az elmúlt négy év legnagyobb pozitívuma: van végre bőven megint kritikai értelmiség. Még az intézménymentés is elég reménytelen feladat, hasznosabb, ha okos emberek kritikai elemzésekkel foglalkoznak.

No de miféle kritikai elméletnek van élettere? Az orbanizmus anti-kapitalista retorikája mintegy kínálja magát a liberális kapitalizmus oldaláról megfogalmazódó kritikának. Az Orbán-kormány megsarcolta a bankokat, ezért a tőke menekül, s nem lesz gazdasági növekedés. A rezsiszökkentés rontja a közszolgáltatás hatékonyságát, az áram árának a csökkentése áramkiesésekhez vezet majd. A mögöttes és gyakran nem is annyira mögöttes gondolat: ami jó a tőkének az jó a társadalomnak. Csapdahelyzet. Lehet, hogy az Orbán-kormánynak csak a retorikája népszerű és tőkeellenes, de a gyakorlatában egyáltalán nem népszerű (ha olyan nagyon népszerű, miért nő a szegénység, mitől sorvad a középosztály?), s talán nem is annyira tőkeellenes, ha a tőke a „megfelelő” emberek kezében van. (Lásd a trafikmutyit és az Orbán–Simicska-belháborút.)

Mi a megoldás? Ellentmondanék önmagamnak, ha most megoldást kínálnék. Egyelőre hadd örüljek annak, hogy felpezsdült a kritikai gondolkodás, és legyen akármilyen éles is a kritika, mindig talál magának a szerző kiadót, s (még) nem viszik be elvonókúrára a Gyorskocsi utcába. Annyi biztos: ez lehetőség. Hogyan válaszol erre az MTA Szociológiai Intézete, a magyar szociológia és általában a magyar társadalomtudomány a XXI. század második évtizedében, azt majd meglátjuk. Az biztos, az intézet 1963–68 közötti története nem recept, de talán lehet inspiráció.